

PORTRETI IZ SRBIJE

OSNE SEJERŠTAD

Preveo s norveškog

Igor Solunac

■ Laguna ■

Naslov originala

Asne Seierstad

MED RYGGEN MOT VERDEN – FREMDELES

PORTRETTER FRA SERBIA

Copyright © 2004 by Asne Seierstad

Translation Copyright © 2006 za srpsko izdanje, LAGUNA

Published by agreement with Leonhardt & Hoier Literary
Agency aps, Copenhagen

Ovaj prevod objavljen je uz finansijsku podršku norveške
organizacije NORLA Non-fiction

Posvećeno Frejdis i Dagu

PREDGOVOR

Došla sam u Jugoslaviju kako bih videla istoriju od krvi i mesa.
REBEKA VEST, *CRNO JAGNJE*, *SIVI SOKO*, 1941.

Ova knjiga govori o moja tri putovanja u Srbiju u periodu od 1999. do 2004. godine. U trenutku kad sam odlučila da je napišem Srbi su upravo izgubili četvrti rat za osam godina. Sukob na Kosovu smatran je završenim, a isto se odnosilo i na niz borbi, sukoba, masakrā, tortura, pustošenja i ubistava u ratnoj noćnoj mori koju je Balkan usnio devedesetih godina prošlog veka. Beše to neprekidni pakao iza koga je ostalo dvesta hiljada mrtvih, više od milion prognanih i potpuno razoreno društvo.

Ratovi su smatrani završenim. A da li su bili? Zar je moglo biti tako jednostavno?

Marta 1999. godine kosovski Albanci pohrlili su preko granice u Makedoniju, Crnu Goru i Albaniju. Bombardovanje NATO-a tek što je počelo. Moj zadatak bio je da izveštavam o konfliktu za norvešku radio-televiziju *NRK**. Izbeglice su pričale o zloči-

* Norsk rikskringasting (prim. prev.)

nima srpskih vojnika, spaljenim selima i pobijenim rođacima. O susedima koji su ih gonili s puškama u rukama.

Sedamdeset osam dana kasnije, na hiljade Srba moralo je da beži. Ovoga puta su Albanci stajali iza još jednog obrta u krvavom balkanskom ciklusu. Sada su oni klali, palili i ubijali, sa osvetoljubivošću koja ni najmanje nije zaostajala za užasima njihovih tlačitelja. Onda su Srbi pričali iste priče kao Albanci svega nekoliko nedelja ranije. Da su ih susedi progonili s puškama.

Nisam prestala da se bavim ovim balkanskim divljacima, izopštenicima iz Evrope, koji su ratove započinjali a onda ih sve izgubili. Čitala sam stranicu za stranicom o strategiji vladanja i ratnoj mašineriji Slobodana Miloševića, opoziciji potkresanih krila i tlačenju. Ali malo sam toga pronašla o samim ljudima koji su gotovo preko noći gurnuti u ratove – dobivši uloge divljaka. Pokušala sam da saznam kako žive, o čemu razgovaraju, šta ih brine.

„Ti samo hoćeš da potvrdiš svoje predrasude“, govorili su mi kad sam ih zapitkivala da mi pričaju o sebi.

„Kako bi ti mogla da shvatiš šta se dešava kad ni mi sami to ne razumemo?“, pitao me je neko.

„Kako možeš da nas moliš da ti odgovaramo na pitanja? Pa vidiš valjda da idemo unaokolo komirani“, reagovao je jedan mlad student umetnosti.

Dok sam pokušavala da pronađem odgovor, Milošević je pojačao stisak. „Režim se neće predati bez krvoprolića“, rekao mi je opozicioni političar Žarko Korać tople prolećne večeri u jednom beogradskom restoranu. „Krv će poteći“, uveravao me je kad sam prokomentarisala kako je narod apatičan i da je tako malo onih koji žele da se bore. „I Sarajevo je ovako izgledalo“, rekao je, govoreći o ljudima koji su mirno ispijali pivo oko nas, „veče uoči izbijanja rata.“

Pronašla sam trinaest pojedinaca i jednu porodicu, i njih sam pratila u zimu i proleće 2000. godine. Zajedno su činili sliku, mozaik. Ili *mućkalicu*, kako je moj sused Peca rekao. U pitanju

je srpsko nacionalno jelo od sitno seckanog mesa i povrća, uz dodatak začina i ulja, a kuva se satima.

U mojoj *mućkalici* likovi se zovu: deda Bora, gospođa Tadić, Rambo, Branko. Oni su titoisti i nacionalisti, jugonostalgičari ili antinacionalisti. Studenti, rok zvezde, izbeglice i pesnici.

Jednog vrelog letnjeg dana 2000. godine napustila sam Beograd. Krajem septembra izašla je knjiga. Projekat je bio završen. Tako sam barem mislila.

Dve nedelje po objavljivanju vraćala sam se u Srbiju, sa četrnaest knjiga u koferu, po primerak za svakog ko je sa mnom podelio svoj život i misli tokom tih pola godine. Upravo su bili održani izbori, i ja sam bila jedina koja je prošla pasošku kontrolu pošto se novinari više nisu mogli provući i ući u zemlju. Ubedila sam graničare da idem u posetu prijateljima.

Dan kasnije je počelo. Ne rat, kako je Korać sumorno predviđao, već prava mala oktobarska revolucija. Pola miliona ljudi okupilo se ispred Skupštine tog jutra, petog oktobra, u znak protesta što Milošević nije priznao da je opozicioni kandidat Vojislav Koštunica pobedio na izborima. Došli su iz svih krajeva zemlje, na traktorima, buldožerima, mopedima i autobusima. Ja sam zauzela mesto na vrhu viljuškara sa Čukarice. „Ne idem odavde dok Milošević ne padne“, rekla je ljudina kraj mene. Zajedno s njim sam videla kako rulja juriša na Skupštinu. Poslednji trzaji režima behu nekoliko litara suzavca i nekoliko ispaljenih hitaca.

Stotine hiljada ljudi odlučilo je da tog dana ne napusti grad sve dok predsednik ne padne. Oni van Beograda pratili su dešavanja preko televizije. Ujutro je Radio-televizija Srbije bljuvala svoju uobičajenu propagandu. Usred dana ekran se zacrneo – zgrada Televizije bila je u plamenu nakon što su demonstranti provalili u nju. Urednici su pobjegli na zadnji izlaz, a novinari preuzeli komandu. Te večeri je Vojislav Koštunica prvi put

sedeo u studiju državne televizije. Ispod njegovog imena pisalo je: predsednik Jugoslavije.

Mnogi moji prijatelji nisu bili tako sigurni u pobeđu. „Bilo je i suviše lako. Srbija ne može da se preobrazi za nekoliko sati.“

Shvatila sam da knjiga ipak nije gotova. Morala sam da nastavim s pisanjem, da pišem o pobednicima koji su postali gubitnici i gubitnicima koji su se pretvorili u pobednike. Ponovo sam potražila one koji su bili delići mog mozaika. Šta li sada misle?

Drugo izdanje knjige završava se konačnim krajem Miloševićeve ere – njegovim hapšenjem prvog aprila 2001. Ovo je priča o tome kako je Srbija promenila lik.

„Izgradio je mrežu zla. Trinaest godina je manipulirao nama. Osiromašio je zemlju svojim ratnim ludilom i okrenuo ostatak sveta protiv nas“, rekao mi je premijer Zoran Đinđić tog sunčanog prolećnog dana. Sedeli smo na zadnjem sedištu njegove crne limuzine. Prošlo je tek nekoliko sati otkad je predsednik Milošević uhapšen.

„Pod lošim vođstvom Srbi mogu počinuti najjezivije zločine; pod dobrim možemo činiti podvige. Kao i njiva. Ako se o zemljištu ne vodi računa, obrašće rastinjem, ali ako ga zalivaš i đubriš, biće i žetve“, nastavio je. „Srbi su lenji, nedisciplinovani i lišeni svake samokritike. Naša najveća mana je što verujemo da smo jači i bolji od drugih.“

Novopečeni premijer iz Demokratske stranke objasnio mi je kako bi njegovi sunarodnici trebalo ponovo da stanu na noge. „Moramo se prilagoditi tako da se ponovo uklopimo u svet. U ovom veku smo učestvovali u svakom ratu i svakoj krizi na Balkanu, dozvolili smo da nas vode pogrešne ideologije, demagogija i bolesni političari. Nakon Drugog svetskog rata dobili smo Tita, posle pada zida – Miloševića.“

A nakon Miloševića, Srbija je dobila Đinđića. Bio je preduzmljiv i radovao se danu kada će svog bivšeg neprijatelja izvesti pred sud. Ovaj profesor filozofije želeo je da vrati Srbiju nazad

u Evropu, i okrene ka svetu i lice i grudi. Obrušio se na stare moćnike i njihove veze s mafijom, započeo reforme u vojsci i zdravstvu, ponovo osmislio školski sistem, privredu i zemljoradnju. Krajem juna 2001. ostvario mu se san: Milošević je bio na putu ka Međunarodnom sudu pravde u Hagu.

Posle jedanaestog septembra 2001. oči sveta više nisu bile uperene u Balkan. Reporter koji su nekad pokrivali taj region odlazili su na druga, kriznija područja dok je Srbija nastavljala svojim vrludavim putem. Političke frakcije, nekad ujedinjene protiv Miloševića, utonule su u borbu za vlast koja ih je obogaljila. Izborni rezultati su tri puta proglašavani nevažećim pošto narod jednostavno nije izlazio na glasanje. Dok su demokratske partije i njihovi lideri bili u svađi, povećavao se broj pristalica Miloševićevih ideoloških naslednika – nacionalista.

Zoran Đinđić je bio sve nepopularniji. Zbog surovih reformi koje je sprovodio narod je poželeo da se vrati na staro. Mafija je ponovo htela sistem koji je znala i kontrolisala. Dvanaestog marta 2003. godine premijer je ubijen dok je ulazio u zgradu Vlade Republike Srbije.

Tek nakon što je ubijen, Đinđića su zavoleli i počeo je da im nedostaje. Srbija je stagnirala.

Još jednom mi je postalo jasno da priča nije dovršena. Kao i ostatku sveta, i moj pogled je bio usmeren ka drugim ratovima, negde drugde, dok se Srbija, usamljena, spoticala na svom putu. U proleće 2004. ponovo sam potražila svoje prijatelje kako bih saznala šta se s njima dešavalo u protekle tri godine.

Ne možemo se više pretvarati da se Srbija kreće napred, kad je sasvim jasno da to uopšte nije tako, pročitala sam pre polaska. Ultranacionalizam je odlučujuć faktor u politici, ekonomija je u dubokoj krizi, državne institucije su prilično slabe, a služba

bezbednosti se koristi u političke svrhe, tvrdila je poznata *Međunarodna krizna grupa*.

Zavladala je apatija. Narod, koji se nekad na ulicama borio za slobodu, izgubio je iluzije da će novi vlastodršci vladati išta drugačije od starih. Međunarodna pomoć se smanjivala, političke podrške gotovo je nestalo. Dok je Evropska unija gradila autoputeve u bivšoj bratskoj republici Sloveniji, Srbija je ponovo obrastala u korov, kako je Đinđić i predvideo. Pošto nova vlada Vojislava Koštunice nije „u potpunosti saradivala“ sa sudom u Hagu, Sjedinjene Države su u proleće 2004. povukle planirani paket pomoći od sto miliona dolara, i uskratile Srbiji svu pomoć preko Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda.

Sukob oko suda u Hagu išao je ruku podruku sa drugim, mnogo dubljim problemom: pitanjem krivice.

Još otkad je osnovan Tribunal za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji 1993. godine, sud je predstavljao bure baruta. Tribunal je osnovan pošto države koje su nekad činile Jugoslaviju nisu mogle, ili nisu htele, da izvedu svoje ratne zločince pred lice pravde. I ne samo to, okrivljeni su često uzdizani i slavljani kao heroji. Tako je bilo u Hrvatskoj, Bosni, a naročito u Srbiji.

Uvek su „drugi“ bili ti koji su činili ratne zločine, a „mi“ smo bili žrtve. Tako je i danas. Sindrom žrtve nadvija se nad Balkanom kao gusta magla. Još od mitološke bitke na Kosovu 1389, kad se srpski velikomučenik car Lazar odrekao carstva zemaljskog radi carstva nebeskog, preko masovnih ubistava Srba tokom Drugog svetskog rata, sve do progona iz Krajine i s Kosova devedesetih godina prošlog veka – neguje se razmišljanje o narodu kao o večitoj žrtvi. Suprotstavljati se sudu u Hagu postao je način iskazivanja patriotizma. „Zašto mi? Zašto mi?“, pitaju stanovnici Srbije, Hrvatske i Bosne. „Drugi su *nas* napadali. Mi smo se samo branili.“

Na parlamentarnim izborima 2003. godine Srpska radikalna stranka i Socijalistička partija Srbije osvojile su oko trećinu glasova. Oba stranačka lidera, Vojislav Šešelj i Slobodan Milošević,

nalaze se u Hagu. Na predsedničkim izborima juna 2004. pobedio je demokrata Boris Tadić, ali sve do samog kraja nije bilo izvesno hoće li ga pobediti ultranacionalista Tomislav Nikolić, čovek koji još uvek sneva o Velikoj Srbiji. Zemlja je podeljena između onih koji žele da se usmere ka Evropi i snaga koje se još uvek hrane mitovima o drevnom ponosu.

Eto, u toj podeljenoj Srbiji potražila sam stare prijatelje koje sada poznajem već pet godina. Bila sam znatiželjna da saznam kako su se prilagodili sasvim novoj stvarnosti. S njima sam ovog proleća imala nekoliko susreta koji su me nagnali da se duboko zamislim. Pogodilo me je kako su se neki snašli, dok su se drugi prepustili sudbini.

S tugom sam morala da uvidim kako naslov koji sam knjizi dala četiri godine ranije, *Leđima ka svetlu*, još uvek odgovara. Štaviše, pristaje joj bolje nego ikad ranije.

Oslo, 4. jul 2004.

LIČNOSTI KOJE ĆETE SRESTI U KNJIZI

Slobodan Milošević

Predsednik Srbije od 1989. do 1997. godine i lider Socijalističke partije Srbije. Predsednik Jugoslavije od 1997. do 2000. Uhapšen 1. aprila 2001; izručen Hagu 28. juna iste godine. Optužen je za genocid i zločine protiv čovečnosti pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu. Lično je vodio svoju odbranu pred sudom.

Zoran Đinđić

Premijer Srbije od 2001. do 2003. godine. Ubijen u atentatu 12. marta 2003. Nakon dve decenije koje je proveo kao prozapadno orijentisan opozicioni lider, bio je mozak demonstracija koje su dovele do Miloševićevog pada. Po dolasku na vlast pokušao je da uvede tržišnu ekonomiju i reforme.

Vojislav Koštunica

Predsednik Jugoslavije od 2000. do 2003. godine. Mandat mu je prestao kad je 2003. ukinuta Jugoslavija a uvedena državna zajednica Srbije i Crne Gore. U proleće 2004. godine postaje pre-

mijer Srbije. Političar je centralne orijentacije s nacionalističkim težnjama, i želi da uspori tok reformi.

Vojislav Šešelj

Ultranacionalista, doktor pravnih nauka i lider Srpske radikalne stranke. Tokom ratova na Balkanu devedesetih godina prošlog veka komandovao je različitim paravojnim grupama, a sada je u Hagu, optužen za ratne zločine. Njegova stranka ima sve više pristalica u Srbiji.

Vuk Drašković

Lider Srpskog pokreta obnove. Nacionalistički orijentisan pisac 1990-ih, ušao je u koaliciju s Miloševićem, ali je napustio mesto potpredsednika vlade tokom rata na Kosovu 1999. Preživio je nekoliko pokušaja atentata. Smatraju ga političkim kameleonom. Trenutno je ministar inostranih poslova u vladi Vojislava Koštunice.

Boris Tadić

Lider Demokratske stranke, izabran za predsednika Srbije 26. juna 2004. godine. Želi da ojača veze sa Zapadom i uvede tržišnu ekonomiju.

Ratko Mladić

General i glavnokomandujući vojske bosanskih Srba tokom rata u Bosni 1992–1995. Optužen pred sudom u Hagu za genocid i zločine protiv čovečnosti. Mladić je vodio napade na gradove i sela u Bosni i odgovoran je za nekoliko masakrā, između ostalog i za onaj počinjen u Srebrenici. U leto 2006. godine još uvek je na slobodi.

Radovan Karadžić

Politički lider bosanskih Srba ranih 1990-ih. Predsednik bosansko-srpske administracije na Palama. Kao i Mladić, optužen je pred sudom u Hagu, i još je na slobodi, pod zaštitom srpskih nacionalista u Bosni.

Alija Izetbegović

Muslimanski lider u Bosni. Predsednik Bosne i Hercegovine od 1990. do 1996. Umro je 2003. godine.

Franjo Tuđman

Predsednik Hrvatske od 1990. do 1999. Umro je 1999. godine.

Hašim Tači

Bivši lider UČK-a. Sada je kosovski političar.

POGRBLJENA LEĐA ZA MILOŠEVIĆEM

Ko rano rani, dve sreće grabi.

SRPSKA POSLOVICA

Svakog jutra oko šest sati čuje se pištaljka između kuće Borisava Vojnovića i Nikole Ranđelovića. Znak da je kafa gotova. Jaka, turska kafa s tri kašičice šećera i rakija koja prži grlo. U selu Stanjinac, među planinama južne Srbije, dan je odavno počeo. Borisav je ustao još u pet sati da bi nahranio svoje dve krave, ovcu, kokoške i petla. Već je tepao Subi i Sredani, nahranio ih, napojio i izneo balegu koja se sada puši na hladnom jutarnjem vazduhu. Obišao je ovcu Bonku i poigrao se s njenim jagnjetom, koje nema ime pošto će ga zaklati u junu.

„Prvo se hrani stoka“, kaže. Tek nakon sat vremena posla vreme je za kafu i rakiju, jedan dan kod Borisava, a drugi kod Nikole. Borisav je na kalendaru precrtao svoje dane. Ovog jutra dolazi Nikola trupkajući preko dvorišta, oslanjajući se na dva štapa. S mukom se uspinje uz stepenice pred Borisavljevom kućom. Muškarci se pozdravljaju i sedaju za sto. Rakija se ispija u cugu. „Da ti izađe na nos“, kako kaže Borisav, pošto je jednako važno osetiti aromu rakije u nosu kao i njeno dejstvo u telu.

Muškarci zadovoljno uzdahnu posle jakog pića – *travarice*, od reči „trava“. Borisav ju je sâm napravio od šljiva i dodao kantaron, gorčicu, hajdučku travu i žalfiju. Uz kafu, razgovara se o kukuruzu koji treba posejati i krompiru koji treba posaditi. I naravno, o stoci. Početkom maja Suba će se oteliti. Tele je već dobilo ime „Kompjuter“, pošto je Borisav odlučio da ga proda i od dobijenog novca unuku kupi računar. Starci zatim pričaju o setvi i, mada ovog aprilskog dana izgleda kao da će vreme biti divno i sunčano, Borisav podseća na mraz 14. maja 1952, kad je svima u selu propala žetva. „Ne sme nas zavarati rano proleće“, kaže Borisav i zamoli me da ga zovem deda Bora. „Svi tvojih godina me tako zovu.“

Dnevna soba mu je opremljena samo najnužnijim: sto, nekoliko stolica, orman, sanduk i sofa. Na zidu visi kalendar i uramljena fotografija Slobodana Miloševića. Slika je s kraja 1980-ih, i malčice je izbledela; Milošević deluje mlado i energično. Južna Srbija je njegovo glavno uporište, a najverniji birači su kao deda Bora i Nikola – odavno u penziji. „Milošević je najbolji predsednik za Srbiju. On nas štiti i brani od onih koji bi da nas prodaju“, kaže deda Bora, misleći na srpsku opoziciju.

Kao i većini Srba, i njegov životni standard je drastično opao tokom poslednjih deset godina, dakle otkad je Milošević na vlasti. Primanja su se mnogostruko smanjila, a ušteđevinu je pojela hiperinflacija 1993. Deda Bora ima spreman odgovor: „Ne možeš i biti bogat i voditi rat.“

„Pa onda Milošević nije trebalo da započinje sve ove ratove“, kažem. Starac me pogleda kao da sam pala s Marsa.

„Srbija nikad nije započela nijedan rat. Nas su napali, prvo Slovenci, onda Hrvati, i na kraju Muslimani. Pa morali smo da se branimo“, kaže. „Ali i iz toga ćemo se izvući, kao što smo se uzdigli posle Drugog svetskog rata. A kad se Srbi nisu podigli posle pada?“

Nikola potvrdno klima glavom. „Niko nas ne može pobediti“, kaže.

Tito je, međutim, još uvek deda-Borin glavni heroj. Čak ni Milošević ne može da se uporedi s njim. „Za vreme Tita niko nije smeo da nas dira, niko se nije mešao u naše stvari i sa svima smo saradivali na ravnoj nozi. Nikad nismo živeli tako dobro kao pod Titom, ni pre ni kasnije“, kaže i priznaje da Milošević ima i mana. „Tito je bio diplomata, a Milošević nije.“

Kao dobar titoista, deda Bora je ateista. To se baš i ne slaže sa slikom na zidu spavaće sobe – „Poslednja večera“ Leonarda da Vinčija, sa Isusom Hristom i apostolima.

„Hristos?“, uzvikne deda Bora. „Nije to Hristos, to je car Lazar koji je umro na Kosovu polju 1389. Slika prikazuje tajnu večeru pre boja. Vidiš onog levo, u žutom, to ti je Vuk Branković koji je izdao cara Lazara, tako da je pao u ruke Turcima. A vidiš onoga što šapuće nešto Lazaru, to je Miloš Obilić. On je rekao: 'izdajica ti sleva pod skutom sedi.' Ali Lazar ga nije poslušao i izgubio je bitku.“

U deda-Borinoj priči nema sumnje, uprkos tome što se zaista radi o reprodukciji Da Vinčijevog prikaza poslednje večere. Ali u ovom selu u kome se veruje u Tita, mit o žrtvi cara Lazara preuzeo je Hristovo mesto. Poslednja Hristova večera postala je Lazareva tajna večera. Juda se pretvorio u Vuka Brankovića, a apostoli u srpske vojnike.

U spavaćoj sobi nalazi se i druga slika koja mi je privukla pažnju. Na ligeštulu u baroknom salonu leži polunaga dama. Iza nje lepršaju zavese pored velikog prozora koji gleda ka plaži s palmama. Oko nje lebde male debele gole bebe. „Verica ju je okačila. Toliko je volela decu“, kaže deda Bora i izađe iz sobe. Borisav i Verica su se uzeli kad im je bilo po sedamnaest godina. Njihovi roditelji su ugovorili taj brak još dok su njih dvoje bili deca. I bi tako, iako Veričini roditelji nisu doživeli ćerkinu udaju. Ubili su ih bugarski fašisti kad je Verica imala dvanaest godina. Videla je kako su ih streljali u dvorištu porodične kuće 1942, optuživši ih da su pomagali partizanima. „U Verici beše nečeg

posebnog. Ne znam čega, ali za mene je oduvek bila drukčija od drugih devojaka. Sve vreme sam znao da ćemo se uzeti.“

Deda Bora s mukom seda za sto u dnevnoj sobi.

„Prvih četvoro smo izgubili“, izgovara polako i stiska pesnice toliko da mu zglobovi pobebe. „Nijedan lekar nije mogao da shvati zašto su umirala pre navršene četvrte godine.“ Verica je mislila da je na nju bačena kletva, i probala je sve bapske save-te. Kad se peto dete rodilo jednog hladnog decembarskog dana 1956, dobro ga je umotala, ostavila zavežljaj na putu i čekala iza žbunja. Posle izvesnog vremena naišao je čovek, pronašao dete i odneo ga kući. Verica ga je sledila. Nije se pokazala sve dok nam sina nije uneo u kuću. Prema narodnom verovanju, kletva se prekida ako drugi odnese dete svojoj kući. Dečak je odrastao i dobio ime Najden, što znači „nađen“. Ostao je jedino dete u kući, a danas je ljudina od preko sto kila, pukovnik u jugoslovenskoj vojsci. „Tek kad smo bili sigurni da će preživeti, odahnuli smo i opet počeli da živimo“, kaže deda Bora. „Tad se već navršila sedma godina otkako nam je prvo novorođenče umrlo.“

Verica je čitavog života verovala da je čovek na putu spasio Najdena. Deda Bora nije tako siguran. „Verujem samo u ono što vidim“, kaže. „Zato ni u Boga ne verujem.“ Prošle su tri godine otkako je Verica umrla. Dugo je imala bolove ali se nije žalila. Kad je konačno otišla kod lekara, bilo je prekasno. Borisavljeve oči zasuze svaki put kad govori o njoj. „Da nema stoke, bio bih baš usamljen. Ovako razgovaram sa životinjama, i one mi odgovaraju. Uostalom, imam i komšije, iako odlaze jedan po jedan, što u grob, što u stanove u gradu. Ne volim da jedem sâm, a za kafu uvek imam društvo. Kafa bez društva nije kafa.“

Borisav Vojnović je ušao u sedamdesetu godinu. Čitav život je proveo u selu Stanjinac, među planinama na granici s Bugarskom. Selo se sastoji od tri zaseoka, međusobno udaljena nekoliko kilometara, sve u svemu nekih stotinak gazdinstava. Pejzaž je idiličan, s ravnica i uzvišenjima i pogledom na duboku, plodnu dolinu. Kraj puta rastu ljubičice, a stabla kajsije imaju

velike, rozikaste cvetove. Višnja je u punom cvatu. Ali idila je samo privid. Stanjinac je selo koje odumire. Veliki deo obradivih površina je zapušten, a čokoti se suše jer nema ko da ih održava. Na njivama se još može videti oranje plugom koji vuče konj. To je težak posao na glinovitom zemljištu. Većina seljaka ima preko šezdeset godina. Svakog jutra mogu se videti pogrbljene starine na putu ka njivi, s motikom u ruci. Isprave se jedino kad se pozdravljaju. „Zemlja ih vuče k sebi“, objašnjava deda Bora pogrbljena leđa. „Hoće da se vratimo u nju.“ Najmlađi čovek u selu ima četrdeset godina i deluje mladoliko. „Za njega je prekasno. Već se pretvorio u starca“, kaže deda Bora.

Jedino dete u selu je dete seoskog trgovca. Šezdesetih godina prošlog veka na stotine mališana trčkaralo je po dvorištima i njivama. Kad sam ga pitala koliko Stanjinac ima žitelja, deda Bora počeo da nabroja: Smilja, Violeta, Milica, Bina, ja, Branka, Tihomir, Mira – to je osam, još jedan Tihomir, Nadica, Perica, Bogdana, Mara, Bora i Nikola...

Kad nešto treba da se popravi, svi zovu deda-Boru. Danas je zakazao Tihomirov motokultivator. Kratak put do njegove kuće prelazimo peške. Deda Bora mi pokazuje okolinu i priča o drveću, njivama i kućama. „Ono drvo je staro preko petsto godina“, kaže. „Svi koji se uzmu moraju otići do njega – veruje se da donosi sreću.“

Kod Tihomira, deda Bora seda na klupicu, s naočarima na nosu i alatom kraj sebe. Tihomir stoji i posmatra kako se deda Bora bakće s motorom. Deda Bora je jedan od najzdravijih ljudi u selu, i u poređenju s komšijom kome je oko osamdeset godina izgleda kao mladić. Ali i Tihomir sâm obrađuje svoju zemlju, iako to čini pogrbljenih leđa.

Deda Bora je popravio mašinu i sad ore čitavu jednu deonicu za Tihomira, kad je već tu. Tihomirova žena nas ponudi kafom i projom, a zatim pokazuje slike s unukinog venčanja. U smežuranoj ruci ponosno drži fotografiju unuke u blistavobeloj venčanici. Slika stoji u providnoj foliji da se ne bi uprašnavila ili

isprljala dok kruži oko stola. Presrećna unuka pozira s babom i dedom. Dopiru joj do ramena, baba s maramom i u najboljim cipelama, deda u odelu. Dok mlada koketno pozira, baba i deda ozbiljnih lica zure u aparat. Nema govora da unuka ili neko drugo od unučadi Tihomira i Bine preuzme gazdinstvo. „Ovo selo nema budućnosti“, kaže deda Bora uz projaru. „Za dvadeset godina neće biti žive duše.“

Dok se laganim korakom vraćamo od Tihomira i Bine, prolazimo pored nekoliko napuštenih kuća. Zaustavljamo se i posmatramo čoveka kako ore njivu niže puta. I on i konj moraju da predahnu na svaki minut, znoj im lipti s tela. Deda Bora samo uzdahne i produži putem. On je drugi po redu u selu kupio traktor 1980. godine. „To mi je bio jedan od najvažnijih dana u životu“, tvrdi.

U dva sata je vreme za ručak. Paprika u turšiji, domaći sir, pasulj i hleb. Žali mi se na slab apetit. „Trebalo je da me vidiš ranije, dok je Verica bila živa, bio sam krupan i snažan. Sad sam svakog dana sve mršaviji. Više ne mogu da jedem meso, izgubio sam previše zuba“, kaže.

Hrana je sveža i dobrog ukusa zbog sunca i prirode. Deda Bora je čuven po svom siru koji prodaje seljanima. „Uzmeš deset litara mleka, dodaš supenu kašiku soli po litru i ostaviš da se kuva šest minuta“, kaže i izvadi sat kojim meri vreme. Kako bi pokazao koliko je zapravo šest minuta, namesti ga da zvoni. „Zatim dodaš dve supene kašike osamdesetoprocenog sirćeta, i kuvaš još šest minuta. Onda zamesiš masu, pritisneš je velikim, ravnim kamenom i čekaš dan i noć da sir bude gotov. Eto, sad možeš da ga praviš i sama kad se vratiš u Norvešku“, predloži mi.

Nakon ručka, vreme je da se stoka ponovo nahrani. Ponudila sam se da ponesem teške kofe s vodom, ali je seljak odlučno odbio. „Ko je išao u školu ne mora da pomaže“, kaže kao da je to opštepoznato. Ja se zavalim u seno u ambaru i puštam da

me aprilsko sunce greje dok slušam deda-Boru kako razgovara s kravama sprat niže.

Već kao osmogodišnjak, Borisav je radio kao pastir. Bio je seljak, krojač, prodavac, vojnik, muzičar, propagator Titovih ideja i rudar. Novopečeni sedamnaestogodišnji mladoženja proveo je tri godine u vojsci, zatim nekoliko godina radio za Agitprop, odeljenje za agitaciju i propagandu narodnog fronta pod Titom. „Sve što je trebalo uraditi moralo je da ide preko Agitpropa. Putovao sam po selu i podučavao o Titu i njegovoj politici i o tome kako da seljaci izvuku više od zemljišta.“ Ovo potonje je bilo važnije jer nije bilo potrebe agitovati za Tita – svi su ga ionako podržavali. Nakon nekoliko godina provedenih u Agitpropu, imenovali su ga za poreznika. Time nije želeo da se bavi jer kako bi mogao tražiti novac od svojih suseda? Pošto je odbio, morao je da radi u rudniku. Posle nekoliko godina izborio se da više ne radi kao rudar, pa je osnovao putujući orkestar. Deda Bora je svirao klarinet na svadbama, sahranama i krštenjima. Novca je bilo dosta, ali je posao bio naporan. „Srpske proslave završavaju se tučom u zoru. Muzičari su često morali da beže kako ih ne bi uvukli u makljažu“, objašnjava. Još uvek ima ožiljak jer ga je jednom vinska flaša pogodila u nogu i razbila se. „Kad se Srbi napiju, postanu grozni“, kaže lakonski. Ali nije prestao da bude putujući muzikant zbog udarca flašom. „Počeo sam da gubim zube još pre trideset godina. Ne možeš da sviraš klarinet bez zuba.“

Kad je prestao da se bavi muzikom, radio je kao krojač i uporedo vodio gazdinstvo. Često je sedeo uveče i šio do jedanaest, pre nego što bi došlo vreme za odlazak na njivu.

Stara šivaća mašina još stoji u spavaćoj sobi, a na stolu su ostaci tkanine, makaze i konac. Deda Bora je dvadeset pet godina radio kao krojač i naročito se izveštio u pravljenju šešira, kecelja i suknji. Njegove plisirane suknje bile su čuvene po okolnim selima. „Prvi sam počeo da vezem šare na keceljama. Mnoge žene u južnoj Srbiju i dalje nose moje suknje i kecelje“, kaže

ponosno. Vikendom je s Vericom putovao i prodavao odeću na pijacama. „To mi je bio najbolji posao u životu. Nema tog sela u celoj istočnoj Srbiji u kome nisam bio, bilo kao vojnik, agitator, muzičar ili trgovac. Za vreme narodnog fronta išao sam peške, a kad sam postao krojač, imao sam para i za auto.“

Deda-Boru su rano primili za člana Komunističke partije Jugoslavije, što je u ono vreme bila velika čast u selu. „Ali digao sam ruke od komunizma kad i svi ostali“, rekao mi je. „Kad je Tito umro.“

Veru u Tita nasledio je od roditelja, koji su za vreme Drugog svetskog rata podržavali partizanski pokret otpora. Borisavu je bilo deset godina kad je rat počeo. „Nemci su se ovde dobro ponašali, bili su pristojni i uveli su red. Bugarski fašisti su bili gori, ubijali su, zlostavljali i pustošili sve na šta su naišli“, priča. Za vreme okupacije nastava se držala na bugarskom, i deda Bora se još uvek s gađenjem seća kako su svi u razredu dobili bugarska imena. „Boris Georgijev Vojnov, eto tako su me zvali. Ali za mene je moje ime uvek bilo Borisav Vojnović.“

Dobro se seća kako su partizani i četnici tražili zaklon u selu. Trebalo im je samo otvoriti vrata, bez obzira na to koga si inače podržavao. Jedanput je preko četrdeset partizana spavalo u toj maloj dnevnoj sobi. „Partizani su hranu uzimali samo od onih koji su je imali dovoljno. Mi smo im mogli dati samo kačamak i mast. Jeli su tek pošto su se uverili da su i deca dobila porciju. Četnici su nam, međutim, pokupili sve iz podruma.“

Pošto je stoka namirena, vreme je za kafu kod komšije. Okupilo se čitavo selo. Tema dana su veliki protesti koje planira srpska opozicija. „Dobili su pare od Amerikanaca da ih organizuju i ako dođe mnogo ljudi, dobiće još više“, tvrdi deda Bora. „Amerikanci su potkupili izdajnike voljne da prodaju sopstvenu zemlju. Ali mi imamo revnosnu službu bezbednosti koja je saznala za njihove planove.“

„A kako ti to znaš?“, pitam ga.

„Rekli su na televiziji. Sva sreća te nam rekoše, da znamo šta se događa.“

Deda Bora se informiše samo preko državne televizije i radija. U tom svetlu, Milošević je spasitelj, a svi koji mu se protive – izdajnici. Glavni neprijatelj je SAD. Na televiziji se neprekidno vrti kako američki vojnici u KFOR-u na Kosovu pokušavaju da smire strasti među onima koje Srbi nazivaju albanskim teroristima.

„Amerikanci moraju da napuste Srbiju, vidi šta su uradili s Kosovom. Podstrekuju Albance na zločine. Još malo pa neće oстати Srba na Kosovu, iako je naše“, kaže deda Bora.

„Uostalom, sve su to Srbi“, dodaje jedan od suseda. „Ali neki od njih su prešli u islam da bi izbegli turski pokolj“, kaže.

„A zašto je Kosovo toliko važno?“, pitam.

„Zato što je srpsko.“

„Ako KFOR ode, Srbi će se vratiti“, kaže deda Bora i objašnjava mi kako je cilj Amerikanaca da okupiraju celu Srbiju. „Hoće da za sebe uzmu naša bogatstva“, kaže. „Ali nikad neće stići do Beograda. Kao što Hitler nije uspeo da zauzme Moskvu“, dodaje i gleda u zidni sat. Već je veče i vreme je da se ponovo namiri stoka. Pošto je sav posao završen, gledamo dokumentarac na televiziji. Zove se „Amerika i Kosovo“, i bavi se zaverom SAD protiv Srbije. Deda Bora pomno prati i saznaje još više o američkim planovima da zauzmu Srbiju.

„Naš najveći problem je u tome što ovde ima toliko terorista“, uzdahne po završetku emisije.

Mog poslednjeg dana u Stanjincu odlazimo do groblja. Deda Bora pali sveću na Veričinom grobu. Zatim dugo stoji pogleda uprtog u nadgrobni spomenik. S njega u nas zure dva ozbiljna lica. Urezani su i njegova i Veričina slika i imena. Na spomeniku piše: „Verica Vojnović 1930–1997 i Borisav Vojnović 1931–“.

„Ovde leži i čeka me“, kaže udovac.

Pored spomenika stoji mali kameni krst bez imena. Tu počivaju njihova izgubljena deca.

„Kažu da nevolje i gubitak ojačaju čoveka. Nije tačno. Kad izgubiš dete, to te ne ojača, samo te oslabi. Uvek ću živeti s tugom zbog četvoro dece koja nam nisu odrasla. Posle groblja nisam ni za šta. Sav se pretvorim u žalost.“

Ali treba namiriti stoku. Deda Bora se uspinje strmim brežuljcima do sela, nekoliko kilometara od groblja. Na pola puta se rastajemo. On ide da nahrani stoku, a ja se vraćam u Beograd. Za rastanak mi daje maramu braon boje sa žutim i zelenim cvetovima i crnim porubom.

„Da pozdraviš roditelje. Dobro ih pazi“, poslednje je što mi kaže pre nego što se s mukom uputi dalje uz kosinu.

S deda-Borom se ponovo srećem uoči Božića. Srbija je prošla kroz predsedničke izbore i revoluciju, Milošević je pao s vlasti, a za nekoliko dana, na Tucindan 2000, održaće se parlamentarni izbori. Očekuje se da će demokratska opozicija imati znatnu većinu. Uzbuđena sam što ću se ponovo videti s deda-Borom i zanima me šta on misli o svemu što se dogodilo tokom proteklih meseci. Da li je i on, kao i mnogi drugi, okrenuo leđa Miloševiću čim je pao s vlasti?

Danijela, ćerka njegovog nećaka, vozi me iz Beograda u Stanjinac. Krivudav, šljunkovit put vodi nas preko brda, pored crkve, pa uzbrdo. Kod prodavnice skrećemo desno, prolazimo pored polja i napuštenih farmi. Eno sestrine kuće, eno Nikoline i onda – da, eno i deda-Borine kuće.

On stoji u dvorištu na decembarskom suncu i meša, postojan i nepomičan, tečnost u velikom gvozdenom kazanu. Lep kao i prošlog proleća, kose bele kao sneg i pogleda koji te ne ostavlja ni na tren. Prema običaju, poljubi me u obraz tri puta.

„Kako su ti roditelji?“, prvo je što želi da zna. „I kako napreduje knjiga?“

Odgovaram dok deda Bora nastavlja smireno da meša sadržinu ogromnog kazana punog slanine koja se krčka.

„Juče sam zaklao svinju“, objašnjava mi. „Imala je 130 kila. A sad ću praviti kobasice, dimljenu šunku i čvarke.“

Proključala mast će se pretvoriti u čvarke. Slanina se iseče na kockice, najpre se kuva u vodi, a zatim u sopstvenoj masti. Nakon četiri sata postane braon, suvišak masti se istisne iz nje i ostavi da se osuši i postane hrskav. „Delikates“, smeši se deda Bora. Preostalu mast će kasnije koristiti za kuvanje.

Deda Bora dodaje još cepanica pod kazan i pravi predah u mešanju. Najden, koji je došao da pomogne ocu u klanju, preuzima. Deda Bora me poziva da mu se pridružim u domaćoj šljivovici i turskoj kafi.

Krišom bacim pogled u dnevnu sobu da vidim je li slika još uvek na zidu. Jeste.

Deda Bora nam nasecka nekoliko komadića svog čuvenog sira i mi se poslužismo. „I Suba i Sredana su dobro, i ovca Bonka, takođe“, kaže. „A i šljiva nam je baš dobro rodila ove godine. Ali osim toga, jesen je bila loša – sunce nam je spržilo polovinu useva.“

Za deda-Boru jesen mora da je bila loša na više načina.

„Prevrat“, kaže. „Koji su platili i podržali Amerikanci.“

Nije on jedini u selu koji tako misli. U Stanjincu je Milošević dobio ubedljivo najviše glasova na septembarskim predsedničkim izborima. Brojanje glasova je pokazalo da je, od ukupno 150, Milošević dobio 128 glasova. Dvadeset je dobila nacionalistička partija Vojislava Šešelja, dok je kandidat demokrata, Vojislav Koštunica, dobio svega dva glasa. Selo je, dakle, glasalo potpuno drugačije od ostatka zemlje.

„Uskoro će još više njih glasati za novu vlast. U Srbiji dosta naroda glasa za predsednika koji je na funkciji, za svaki slučaj“, objašnjava deda Bora. „Ali većina nas će i dalje podržavati Miloševića i njegovu Socijalističku partiju.“

„A sliku nikad neću skinuti“, dodaje i pokazuje na mladog i energičnog Slobodana Miloševića na zidu. „Vodio nas je kroz najteže godine koje je Srbija doživela još od okupacije.“

Deda Bora naprosto prezire one članove Socijalističke partije Srbije koji sada žele da ga smene s mesta predsednika stranke. „Podržavali su ga dok je bio na vlasti, a sad mu zabijaju nož u leđa.“

Ali stari titoista sad je spreman da prizna više Miloševićevih grešaka. „Bio je i suviše krut i odbijao ikoga da sluša. Trebalo je da bude popustljiviji. Najveća greška mu je što se udaljio od naroda. Prestao je da putuje i održao je svega nekoliko govora iz svog dvorca. Nije bio među nama, i to mu je bila fatalna greška.“

Kad sam spomenula Haški tribunal i optužnicu za ratne zločine, deda Bora se ljutnu: „Svi Srbi koji su uhapšeni za ratne zločine nevini su. Samo su vršili svoju dužnost i branili nas od Hrvata i Muslimana. Ali Amerikanci žele da nam dođu glave. Hoće svoje baze po Srbiji. A ono što hoće obično i dobiju, sem ako im se neko usprotivi. Nadam se da novi predsednik to razume, ali možda su ga Amerikanci već potkupili. Nisam siguran.“

Dosta je toga što deda Bora više ne može da tvrdi. Vesti na televiziji više ne podstiču njegova uverenja. Ranije je gutao sve što su govorili na državnoj televiziji, ali sad više nema toliko poverenja u RTS. To što oni govore ne uklapa se sasvim u njegovu sliku sveta.

„Možda ne bi trebalo ovo glasno da kažem“, nastavlja, „ali Srbija nije spremna za demokratiju. Mislim da je ona loša za nas. Pogledaj cene – sve je četiri puta skuplje od prevrata, a penzija mi se povećala svega deset posto. Srbiji treba novi Tito“, smatra on. „Čvrsta ruka. Tek onda ćemo zavesti red u ovoj državi. Ne možemo sâmi da vladamo, nismo mi za to spremni.“

Napolju se smrkava. Vreme je da se namiri stoka. Odlazimo po vodu iz kamenog bunara koji je deda-Borin otac iskopao tokom Drugog svetskog rata. „Ovo je najbolja voda u kraju“,

kaže, vadeći tešku kofu iz bunara. „Za moju stoku samo najbolje. Mleko Sube i Sredane je tako masno da moja snaja mora da ga razblažuje vodom“, hvali se dok izvlači kofu za kofom najbolje vode na svetu. Zatim se spuštamo do stoke. Deda Bora tu provodi dosta vremena, razgovara s kravama, tapše ih, daje im vodu i slamu.

Dvorište obasjavaju mesečina i skromna lampa. Jedva vidimo njegovog sina i snahu kako skidaju mast sa slanine. Zatim slaninu stavljaju između dve drvene pločice i sole je. Silazimo do njih da isprobamo prvih nekoliko komadića. Ukus je predivan, a topi se na jeziku kao hrskavo božićno rebarce.

Deda Bora kaže da treba još posoliti.

„Došla si da nas upoznaš“, kaže. „Ali da bi poznala Srbina, moraš s njim pojesti trista kila soli. Je l' si znala to?“

Odlučno me posmatra.

„Trebalo dosta vremena“, dodaje.

Prodoše tri zime i još jedno proleće se bliži. Otkad sam ostavila deda-Boru kraj masnog kazana jedva da sam pojela i zrnice soli s nekim Srbinom. Niti sam previše razmišljala o misterijama *homo balcanicus*. Ta vrata sam zatvorila kad sam napustila zemlju, svega nekoliko dana nakon hapšenja Miloševića aprila 2001, i nisam ih otvarala sve dok nisu protekle tri godine i dok ponovo nije došao april. U međuvremenu, pažnju su mi privukle sudbine i patnje drugih ljudi. Povratak deda-Bori uvek je poput putovanja kroz vreme. Pažljivo očistim zardale šarke i polako otvorim vrata. Dok ih otvaram, ona zaškripe.

Za saputnika sam izabrala Draga, prijatelja iz prošle posete. Jurimo smrtonosnom brzinom autoputem Beograd–Niš sve dok ne stignemo do isključenja i uputimo se ka jugoistoku. Put je sve uži. Krivuda preko blagih udubljenja i dubokih rupa. Bela traka po sredini kolovoza konačno nestaje, i opet smo na seoskom putu s jednom trakom. Pejzaž je braonkast, livade još

nisu procvetale, ali stabla višanja već su prekrivena mekim, belim velom. Prolazimo pokraj živopisnih sela u kojima se kuće naslanjaju jedna na drugu u malim grupama, a izbledele zavese lepršaju na prozorima. Ako pogledate izbliza, primetićete da su kuće oronule, ograde nisu popravljane već generacijama. Neke kuće su izdvojene, bacaju pokoji pogled ka drugim grupama. Smeđe, sirotinjske, napuštene.

„Izgleđaju ljutito“, kaže Drago.

„Ko?“

„Kuće.“

Zaista deluju ogorčeno.

„Pogledaj ih – stoje tako sa zamandaljenim prozorima, mrze jedna drugu“, nastavlja Drago. „I onda se neko pita zašto ima rata...“

Nekoliko pasa bori se za kosku ispod predivnog drveta magnolije. Drvo se kraljevski uzdiže nad beznačajnim sukobom koji mu se odvija u podnožju. Cvetovi magnolije nalikuju čašama za šampanjac – boja purpura bleđi što je bliže laticama i pretvara se u belu na ivicama cveta.

U baštama i na poljima žene rade u debelim čarapama, suk-njama koje im pokrivaju kolena i cvetnim kecljama. Okopavaju zemlju, riljaju je ili pleve. Kosa im je skupljena, pričvršćena iza vrata i sivkasta je, seda ili tamnosiva.

Starci nose crvenosmeđe pantalone i kaljače. Na nogama imaju ručno ištrikane vunene čarape. Pantalone imaju oblik jahačkih: oko butina su široke, ispod kolena uske. Košulje i džemperi su toplih, zagasitih boja, kaputi raskopčani. Imaš osećaj da se voziš kroz stari, izbleđeli film iz pedesetih.

Mladići pripadaju sasvim drugom filmu. Usvojili su modu koja je pre deset godina preplavila sela Istočne Evrope: izbeljene farmerke, patike i falš adidas džemperi. Neki nose kožne jakne. Ti mladići sede u kaficima, puše, piju kafu ili rakiju i bulje u automobile koji prolaze. U ovom filmu gotovo da nema mladih žena. Tu i tamo spaziš poneku, najčešće za pultom u piljarnici.

Nastavljamo neravnim putem ostavljajući njive i livade za sobom. Prelazimo rečicu i približavamo se brdima ispod deda-Borinog sela. Znak nas obaveštava da je Stanjinac s leve strane. Asfaltni put se završava, i nastavljamo obraslim kolskim putem. Javorove grane vise poput teških zavesa i udaraju u auto. Pogled nam se gubi u zelenilu pupoljaka tek olistalog drveća.

Prolazimo pokraj groblja, pa prvog niza kuća, zatim sledećeg. I tamo, u uglu deda-Borine male bašte, tamo je drvo staro petsto godina. Ono koje donosi sreću. Pruža se ponosno – ne, ukočeno! – ka nebu. Ogoljenih grana, bez pupoljaka i lišća, crnog stabla. Između moje dve posete, umrlo je.

S njive iza Nikoline kuće preko puta, stariji čovek nam klimne glavom pre nego što se ponovo sagne i nastavi s radom. Jedan oblak zakloni sunce. Naš sjajni, iznajmljeni auto kobaltnoplave boje skreće u dvorište. Drvena vrata poljskog klozeta od crvene cigle još uvek stoje ukrivo. Bašta s povrćem tek je zasejana, i uredna.

Mršav starac u čarapama izlazi na kućni prag. Nazuva kaljače i teškim koracima silazi niz malo stepenište. Po silasku, uspravlja se. Deda Bora se pretvorio u sopstvenu senku.

Tri puta me poljubi u obraz i pozove nas da uđemo, ali se predomisli kad ugleda automobil. Želi da vidi motor. Drago podiže haubu micubišija. Deda Bora pažljivo zagleda svaki detalj. Ne govoreći ništa, klima glavom, opipava žice, cevi, završće ventile.

Bore na licu mu se produbile. Ispalo mu je još nekoliko zuba, a bela kosa se proredila. Podigne pogled s motora.

„Znači, vratila si se“, kaže i lako me potapše po leđima.

Zatim nas poziva u kuću.

„Kako su ti roditelji?“, pita me u dnu stepeništa i slabo se osmehne dok mu pričam o njima.

Zlatni patišpanj koji se služi pravo iz pleha već nas čeka unutra. Bora nam seče velike komade, do vrha puni čašice rakijom, sipa svežu kafu u tri šoljice i seda uz ivicu stola. Podižemo čaše.

„Jedna dnevno je lek“, kaže deda Bora. „Dve su otrov.“

Piće koje prži nama je prvo, njemu drugo. Prvu čašicu je sasuo niz grlo još jutros posle šest, kao i obično. „Dve čašice su dobre s vremena na vreme, ali nikad zaredom. Jedna uz doručak i jedna uz ručak, to je u redu“, rezonuje.

U kući je promaja, hladnjikavo kao u proleće pre nego što izađe sunce. Drago nosi debeo zimski kaput, ja sam svoj odložila i neću da ga obučem pošto mi više prija da se skupim i grejem toplim kolačem i deda-Borinom „vatrenom vodicom“. Seljak na sebi ima zelenu vojničku košulju s postavljenim ljubičastim prslukom. Kao i svaki krojač sa stilom, ima svoj ukus i ne mora da prati seosku modu.

Patišpanj ima ukus svežih jaja.

„Hteli su promene, eto im ga sad“, brecne se deda Bora iznenada i udari kašikom o sto. Pogleda u mene, zatim u Draga koji halapljivo guta kolač, a onda opet u mene.

„Ja nisam hteo promene. Pekar Žane je hteo promene“, kaže. „Svaki put kad sam silazio do Kalne da kupim hleb pričao je kako želi promene.“

Deda Bora prestade da jede. Ruka mu drhti na stolu, kašika mu viri iz pesnice. Žute mrvice prekrivaju stolnjak.

„Žane je glasao za Demokratsku stranku. Rekao sam mu da oni hoće da prodaju Srbiju Amerikancima, a on je rekao da želi promene.“

Drago isprazni čašicu i napravi grimasu.

„Ja nisam hteo promene. Pekar Žane ih je hteo“, kaže deda Bora.

Jednom nedeljno pešači devet kilometara do Kalne da kupi hleb. I svaki put se posvađa s pekarom Žanetom.

„Više nema nikakvog reda. Za vreme Tita je bilo nekog reda, za vreme Miloševića isto tako. Šta se ovo dešava?“

Deda Bora stisne usne, pogleda kroz kuhinjski prozor i odgovori na sopstveno pitanje. „Da, oni su preuzeli vlast“, frkne. „Demokrate.“

Prosto ispljune tu reč.

„Titu se ne bi dopalo ovo što se sad dešava. Za vreme Tita imali smo Goli otok.“

Deda-Borine oči su strože nego ranije, ogorčenije. Jesu li takve postale zbog promena koje su se dogodile u poslednje tri godine, ili zbog još tri godine samoće?

„Sad bi nam trebalo jedno pet golih otoka.“

Goli otok znači „golo ostrvo“. Bio je to Titov ostrvski zatvor gde su držani politički zatvorenici.

U pozadini gori deda-Borin crno-beli televizor. Na programu je prenos rasprave u Skupštini. Političari se smenjuju za govornicom, mašu pesnicama, služe se oštrim rečima, a onda ponovo sednu.

„Nemoguće je shvatiti o čemu diskutuju“, uzdahne Bora. „Svi samo govore 'Uvredio si me kad si rekao da...' pljuju jedni po drugima ili se podsmevaju. Baš njih briga za ovu zemlju, samo ih zanima da dobro izgledaju. Srbi su se ulenjili“, tvrdi Bora i precizira: „Ili smo oduvek bili lenji pa nas zato treba bičevati da bismo radili. Pogledajte današnju omladinu, ni prstom da mrdnu. Svaki put kad se spustim do Kalne gledam ih kako sede u kaficima i ništa pod milim bogom ne rade. Sati i dani im tako prolaze. Neće da rade na njivama, jer na njima ne mogu dovoljno da zarade, pa samo tako sede. Ili drže neku radnju gde prodaju stvari koje niko neće.“

A zatim primetim. Nema slike Miloševića. Više ne visi na zidu sobe za šivenje. Zamenila ga je slika Lazareve poslednje večere ili, ako hoćete, Leonardova *Poslednja večera*.

„Skinuo si Miloševića?“

„Da.“

„Više ne glasaš za njega?“

„Ne.“

„Pa za koga onda glasaš?“

„Sad, poslednji put, glasao sam za Šešelja.“

Vojislav Šešelj, kao i Slobodan Milošević, sedi u zatvoru, optužen za ratne zločine. Nalazi se na čelu jedine partije koja još uvek zvekeće sabljama i govori o Velikoj Srbiji. Radikalna stranka se kune da srpski deo Bosne, kao i Krajina koja je deo Hrvatske, treba da se pripoje Srbiji.

„Imali smo sastanak kod Nikole. Okupili smo se svi iz sela, i onda odlučili za koga da glasamo. I odlučili smo se za radikale.“

„A zašto za njih?“

„Jer nisu korumpirani.“

„I?“

„Nisu se ukaljali. Demokrate su kriminalci. Rasprodaju nas i bogate se, a zemlju prodaju Amerikancima.“

Ovoga puta starine iz Stanjinca nisu toliko van tokova kao na prvim izborima posle „prevrata“ pre četiri godine. Euforija oko Demokratske stranke, koja nikad nije stigla do Stanjinca, na kraju je odumrla i u drugim delovima zemlje. Ljudi su se brzo razočarali i prestali da veruju kako će im demokrate podariti bolji život.

„Sledeći put će radikali sigurno pobediti“, kaže deda Bora. „Ali nisu svi u selu glasali. Neki nisu uspeli da pređu tih devet kilometara do Kalne. Meni treba sat i po dole i sat i po gore – isto vreme u oba pravca“, dodaje ponosno. „Kladim se da bih i tebe nadmašio“, smeje se i gleda u Draga koji se bori s još jednim parčetom kolača. I ja sam uzela još jedno. Kolač je mekan, istovremeno vlažan i vazdušast.

Deda Bora se priseća prvih izbora posle rata, dok je još bio dečak. Tog puta su imali dve kutije za glasanje – jedna je bila ukrašena cvećem, lepim trakama i dostojanstvenim portretom, dok je druga bila prosta i glomazna konzerva. U prvoj su bili glasovi za Tita, u drugoj za bilo koga ko bi se usudio da mu se usprotivi. Svakome je data mala kuglica da je ubaci u kutiju po izboru. Deda Bora se smeje. Seća se žena koje bi zastale i divile se lepom cveću i divnoj kutiji, a zatim ubacile kuglicu unutra.

Želim da se vratim na čoveka koga je deda Bora nazivao Titovim naslednikom.

„Zašto si skinuo njegovu sliku?“

Starac gleda u mrvice na stolu.

„Hteo sam da okrečim sobu.“

„Ali zašto ga posle nisi vratio?“

„Kad sam završio, shvatio sam da car Lazar bolje pristaje. On je Srbima značajniji od Miloševića. Kao i Lazara, i Miloševića su izdali. Ali Lazar se snažnije odupirao. Milošević je dozvolio da ga uhvate.“

„I gde je sad njegov portret?“

„Ajmo u podrum da ga pronađemo“, kaže Bora.

Podrum je prepun dasaka, starih staklenih tegli, kofa i alatki. Deda Bora se nekoliko puta osvrne oko sebe, zastane da razmisli. Zatim priđe polici, posegne ka njoj i skinje uramljenu sliku. Zatim je okrene i zagleda se u Miloševićev izbleđeli pogled. Mačka se igrala po Slobinom licu i ostavila živahne tragove u prašini.

„Poneću je gore i očistiću je“, kaže deda Bora sa osećanjem dužnosti, ali je gotovo istog trenutka ostavi. Ispravi ram vrata, podigne kariku s lanca, pomeri stolicu i pokupi nekoliko eksera s poda.

„Jedno je sigurno“, kaže. „Neće ovde biti reda dok ponovo ne zavlada diktatura.“

Diktatura se izgovara kao da je to nešto fino što smo jednom davno imali u kući, nešto izgubljeno što nam sada nedostaje. Uzvišena reč poput reda i mira, spokoja ili tolerancije.

Bora ponovo podiže sliku. Okrene je i proveriti da li je žica još uvek čvrsta, a zatim je opet odloži.

„Srbi su krdo kome treba strog pastir. Nemamo discipline, niti kulture kao vi ostali.“

„Otkud to?“

Bora začuti i lupka konzervom po stolu.

„To se i ja pitam.“

Vratimo se u kuću. Milošević ostaje na polici.

Uz hladne temelje kuće poređane su konzerve s bledim, svežim sirom, pokrivenne belim lanenim peškirimima. Pijačnim danima ih deda Bora odnosi u Kalnu. Mesečno zarađuje sedam hiljada dinara od svog sira, što je oko sto evra, kolika mu je i penzija.

„Snalazim se. Cene rastu, ali ja se snalazim. Već sam platio i sanduk.“

„Sanduk?“

„Ne želim nikome da budem na teretu. Sanduk je gotov, kod stolara je.“

„Ali ti si tako zdrav“, usprotivim se. „Imaš bar još dvadeset godina.“

„A ne“, kaže deda Bora i pogleda me gotovo uplašeno. „Ne bih podneo još dvadeset godina. Možda još nekoliko. I to je sasvim dovoljno.“

Deda Bora se uspinje na uzvišenje. Idem u korak s njim. Zauzvavi se i ramena mu se malo skupe. „Verica me zove. Život je sad jako tužan. Svi oko mene umiru. Otkad si ti bila poslednji put, ode nas petnaest. Samo u ovom selu.“

Prolazimo pored ambara. Gledam u slamu gde sam ležala, puštala da mi misli lutaju i virila kroz daske, onog proleća kad sam živela kod deda-Bore. Svratimo do krava, pozdravimo se s bunarom s najboljom vodom na svetu i zaustavimo kraj ruševina kuće u kojoj je deda Bora odrastao. Gde je desetogodišnji Borisav razrogačenih očiju zurio u partizane koji su došli da jedu i spavaju.

„Hteo sam i da ga iskopam.“

„Da iskopaš?“

„Da. Ne bi mi trebalo više od sat vremena. Da sâm iskopam pristojan grob, taman po meri. Ali nisu mi dali. Moj sin se usprotivio. 'Mi ćemo se postarati za grobare', rekao je. 'Zašto da trošimo novac na grobare kad to mogu da uradim i sam', pitao sam ga, ali on je samo rekao 'Grobare mogu da priuštim.'“

Višnja je otežala od belih grana. Žuti livadski cvetovi prepliću se s nekoliko zvončića kraj starog kolskog puta. Izmaglica prekriva livadu pod nama. Ovde gore nebo je bledoplave boje. Tanak sloj oblaka zaklanja sunce poput vela. Deda Bora se nežno osmehuje i posmatra polja.

„Skroz tamo dole imam parče zemlje“, kaže mi. „Zapušteno je. Nema ko da ga obrađuje. Ali jedno tvrdim: mogao sam sâm sebi da iskopam grob. Ovako će morati da plate i grobara i popa. A u popove čak i ne verujem!“

Seda pored kamenog bunara i napravi mi malo mesta. Ledeno-plave oči su odlučne. U njima još ima traga negdašnjeg nestajnog dečaka.

„Videćemo, možda ga i iskopam. Nema ko da me spreči. Mogao bih samo da odem i počnem s kopanjem. Kad mi dođe vreme.“

Ćutimo.

„Mislim, znam gde ću leći“, kaže tiho. Okrene lice u stranu i pusti da mu pogled bludi nad brežuljcima.

„Pored Verice.“